

ԵՐԵՎԱՆԻ Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

(Պատմական անցյալը և դերը հայոց պատմության մեջ)

«Եկայք շինեցուք սուրբ
գխորանն լուսոյ...»
(Ծարական)

Դարերի խավարի միջից, մշուշների և տառապանքների միջից մեզ հասած մի հիմնավոր տաճար է ս. Սարգիսը, պատմության հուշվույթից մեզ հասած մի լուսավոր խորան, որն իր վրա կրել է օտարի և՛ ոճը, և՛ լուծը, և՛ զարկը: Հոգևած և կքված է նա: Հայոց փառահեղ ճարտարապետության միայն հեռավոր արձագանքներ էին արտացոլված իր վրա, հապճեպ շինված, թրծած աղյուսով, խառը լիցքով հաստաքեստ պատերը կիսամրոցի տեսք ունեին: Կոպիտ և գեղեցկությունից զուրկ խոճուկ կաթողիկեն կարծես վախից և սարսափից ինքն իր մեջ քաշված-նստած էր այդ հոժ գանգվածային պատերի և սյուների վրա: Բայց դիմացել է նա դարերի և ժամանակների մաշեցնող հարվածներին որպես աներկբա վկա հույսի, հավատի մի ժողովրդի, որը երբեք չի մահացավ վիճակել, հատնումի սարսափը երբեք չունեցավ, քանզի ոտաքոթիկ, արյունոտ և ցնցոտիապատ նա կանգնած էր պատմության քառուղիներում՝ միշտ հարության իմանալի լույսով ողողված:

* *

Հին է տաճարի պատմությունը և անցյալը:

Նախ տեղը: Հին Երևանը բաժանված էր առանձին թաղամասերի, որոնցից մեկն էր Չորագյուղը, որը կոչվում է նաև «Խնկելոյ ձոր»: Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսն իր «Ջամբո»-ի մեջ մանրամասն տեղեկություն-

ներ է տալիս մեզ Չորագյուղի մասին. «Ի գեղոյս յայս Չորագեղ, որ կոչի Խնկաձոր, ունի սուրբ Աթոռս զմեծ պարսպապատ տուն մի իւր սարօքն, յորում գոն երկու եկեղեցիք, և ...օտայք, ձիատունք, աշխանայս և այլովք պարագայիք» (Սիմեոն Երևանցի, «Ջամբո», էջ 204):

Չորագեղի անապատը բաժանված է եղել երկու մասի՝ հարավային և հյուսիսային:

«Եւ նոյն մեծ պարիսպն երկուս բաժանեալ միջնահատ որմով, մին որ ի կողմն հիւսիսոյ՝ միով եկեղեցան և այլովք հարկաւոր տամբք՝ է հասարակ միաբանից տեղի՝ և անասնոց և այլոց այսպիսեաց, յորում եղեալ յեկեղեցին զան ժողովուրդք օտարականք և վաճառականք ի աղօթել... Եւ միւսն, որ ի հարաւակողն՝ միակ եկեղեցան է յատուկ տեղի Հայրապետին, զի ի գնալն կաթողիկոսին ի յերեւան անդ ազանի իւրովք սպասաւորքն: Որ և ունի գլխատուկ պարիսպս յատուկ դրամք և արգելեալն ի հասարակութենէ: Այս երկոքեանս ևս՝ որք գոն ի մէջ միոյ մեծի պարսպի, և եւ շէն և ընդ իշխանութեամբ սրբոյ Աթոռոյս, կոչին միով անուամբ Չորագեղու անապատ, որ է հանդէպ բերթին Երևանու ի Հիւսիսակոյսն, ի բարձրահայեաց գագաթանն մեծախոր ձորոյն, որ անցանի գետն Հրատան» («Ջամբո», էջ 204):

Չորագյուղի անապատը եղել է կաթողիկոսական իջևանատեղի և աղոթավայր: Նույնն է վկայում Հովն. Ծախյաթունցանց եպիսկոպոսն իր «Ստորագրութիւն կաթողիկէ

Էջմիածնի և հիւն գաւառացն Արարատայ՝ արժեքավոր սելատության մեջ (տե՛ս հատ. 2, էջ 147, ս. Էջմիածին, 1842 թ.):

«Չորագեղի անապատ կոչեցեալ տեղին՝ որ է իջեան կաթողիկոսաց Աթոռոյ Էջմիածնի և տեղին բովանդակ սեփականութիւն նոյն կաթողիկոսական Աթոռոյն Էջմիածնի»:

Մինչև 1827 թվականը Մայր Աթոռն ունեցել է իր ներկայացուցիչ-վարդապետը, որը հսկել է Երևանում Մայր Աթոռի ունեցած կալվածքներին, ջրաղացներին և այլն: 1827 թվականից հետո վերջանում է վարդապետների հաջորդությունը և սկսվում աւտոնորդական փոխանորդությունը եպիսկոպոսական իշխանությամբ:

Ծախխաթունյան եպիսկոպոսն ավելի պարզեցնում է մեզ Սիմեոն Երևանցու տեղեկություններն իր հավաստի և ակնհայտ սի տեղեկատվությամբ: Պարզվում են Չորագեղի անապատի երեք եկեղեցիների անունները, կառուցման ընթացքը, վերանորոգումները և այլն:

Նախ «անապատում» գտնվող ս. Գևորգ եկեղեցու մասին, որը Սիմեոն Երևանցու ակնարկած կաթողիկոսական եկեղեցին է. «Այս եկեղեցի փոքրիկ յանունն սրբոյն Գեորգայ գոյր շինեալ յառաջագոյն՝ թերևս յեփաղար կաթողիկոսէ գոր զկնի ի մերում ժամանակի Դաիթ կաթողիկոս Էնկեթեցի նորոգ հիմնարկութեամբ ետ կառուցանել հանդերձ ներքնատամբ ի վիմի անդ» (Ծախխաթունյան եպ., Ստորագրութիւն, էջ 147, հատ. 2),

Ծախխաթունյանը վերոհիշյալ եկեղեցու հիմնադրությունը վերագրում է Եղիազար կաթողիկոսին (1682—1691): Բայց մեզ պարզ չէ, ի՞նչ աղբյուրներից օգտվելով Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցն իր «Տեղագիր Գեղարքունիքի Շովազարդ գավառի» մեծարժեք աշխատության մեջ այս եկեղեցու և «անապատի» հիմնարկեքը հասցնում է մինչև 1450 թվականը: «Առաջնորդարանս վաղուց անտի եղել է հիւրատուն կաթողիկոսաց և Էջմիածնայ միաբանութեան: Անապատ անուն փոքրիկ եկեղեցի մի ցոյց է տալի, որ այս վայրս կուսակրօնից բնակարան է եղել և թէ 1450 թուերին հաստատուած է: Անապատն նորոգել են Եղիազար, Յակոբ և Նահապետ կաթողիկոսները: Հին եկեղեցին մնաց արարսպի մի անկիւնում ձորաբաշի վրայ, որ կայ այսօր դուրը փակ» (էջ 8):

1837 թվականին այդ հիմնավորց եկեղեցին վերջնականապես վերացվում է. «Փոքրիկ եկեղեցի կաթողիկոսական գոր ի 1837, ամի յարդարեցին տեղի հոգևոր ստեղծի վիճակին Երևանայ բաժանեալ յեր-

կուս սեմեակս՝ մին խորհրդարան և միսն գրագրանոց» (դիվանատուն) (Ծախխաթունյան, էջ 147):

Չորագեղի անապատի հյուսիսային մասում եղել է նաև ս. Հակոբ եկեղեցին, որն ավանդաբար կառուցվել է հայ երթեկ վաճառականների կողմից, «անապատի» շրջակա կաթողիկոսական իջևանատեղին և հարավից շինությունները կառուցվել և նորոգվել են Նահապետ Եղեապի (1691—1705) և Հակոբ Ծամախեցի (1759—1763) կաթողիկոսների օրոք:

Քսաներորդ դարի սկզբներին «Չորագեղի անապատից» ոչինչ չէր մնացել, բացի ս. Սարգիս եկեղեցուց. «Չորրորդ կարևոր հնությունը, որ հիշվում է մեր պատմության մեջ, Չորագեղի անապատն է, որից այժմ բացի անունից, ոչինչ չի մնացել. անունն էլ միայն պահպանվել է ծերունի երևանցիների հիշողության մեջ» (Երվանդ Ծախազիզ, Հին Երևանը, 1931, էջ 200):

Հիմա խոսենք Չորագեղի անապատի հարավային մասում վաղուց անտի գոյություն ունեցող ս. Սարգիս եկեղեցու շինության և ծագման մասին: Հովհաննես Ծախխաթունյանց եպիսկոպոսը հետևյալ հավաստի տեղեկություններն է տալիս մեզ այս մասին:

«Դ մասն ի հարաւոյ տան կաթողիկոսարանին, յորում էր իսկական եկեղեցի ժողովրդոց յանուն սրբոյն Սարգսի զօրավարի շինեալ ի Նահապետ կաթողիկոսէ, այլ յաղագս կարի հնութեանն և վտանգաւոր գոյոյն աղօթարարացն ի նմա ժողովրդոց ըստ խարխուլ շինութեան՝ յամի 1835 ի ժամանակի պաշտման մերում հոգևոր այցելութեամբ տուաք քակել զայն բոլորովին ի հիմանց՝ հրամանա վեհափառ կաթողիկոսին, և նոր ի նորոյ ի նոյն տեղոյ ընդարձակ ևս հիմնադրութեամբ, տուաք կառուցանել զորմունսն որոյ շէնք հանդերձ չորս սեամբքն ի տաշածոյ և ի հասարակ քարանց և ի կրոյ հասանի գրեալ թէ ի կատար յայսմ ամ»:

Ինչպես երևում է ամբողջ մեջբերումից, Նահապետ կաթողիկոսի շինած տաճարը իր չափերով զիջում էր Ծախխաթունյանց եպիսկոպոսի կառուցածին: Տաճարը սկսվել է շինվել 1835 թվականին և ավարտվել 1842 թվականին, 7 տարվա տևողությամբ, եթե «յայս ամ» բառերը Ծախխաթունյանցի գրքի հրատարակման թվականի հետ նույնացնելու լինենք:

Նահապետ կաթողիկոսի կառուցած շէնքը պետք է 1691 թվականից հետո եղած լինի, իր գահակալության 14 տարիների ընթացքում, բանի որ Սիմեոն Երևանցին (1763—1780) Նահապետ կաթողիկոսի հա-

մար «Ջամբո»-ում ասում է, «որ ի յերկիրն Երեւանու որքան քարաշէն եկեղեցիք կան ըստ մեծի մասին ի սմանէ են շինեցեալք («Ջամբո», էջ 28):

1679 թ. հունիսի 4-ի երկրաշարժը Երեւանի պատմության մեջ տեղի ունեցած ամենամակրծանիչ երկրաշարժերից մեկն է: Ժամանակակիցները սոսկալի գույներով են նկարագրում այն: Հողին են հավասարվում նշանակալի պատմական մի շարք հուշարձաններ և շատերն էլ խախտվում տեղից, այդ թվում և երևանյան մի քանի եկեղեցիներ: Այս մասին կա Ջաքարիա Ագուլեցու վկայությունը: Նա գրում է. «1128 (1679) յունիսի դումն Երևան, օրը դ շաբաթ, և սհաթումն յանկարծակի քամի վեր կացաւ, որդրթում, որոտումն, այնպէս շարժեալ, որ ակամ թոթափելու ամեն փլաւ, որ Նորայ-գաթայ մինչի Գոգշեն, Ղենաբեն մինչի էջ-միածին ամեն վեր եկան: Երևանայ բ եկեղեցին, Երևանայ անապատն, Ջորագեղու եկեղեցին, Քեղարթու վանքն, Ամենայիւր-կիչն ամեն վեր եկաւ...» (Ջաքարիա Ագուլեցու օրագրություն, 1938, Երևան, էջ 143):

Ծախաթունյանը նույնպէս վկայում է. «Ոչ միայն սա, այլև միւս եկեղեցիք և այլ շէնք մզկթաց և պանդոկաց և այլն շինեցան զկնի մեծի երկրաշարժութեան դիպելոյ յամի 1679 յորում միջոցի, որ ինչ շինածք էին յառաջնոց կործանեցան իսպառ...» (Ստորագրություն, էջ 141):

1679 թվականից հետո, մինչև 1691 թվականը, մինչև Նահապետ կաթողիկոսի գահակալությունը, շինվել է ինչ-որ եկեղեցի և. Սարգսի տեղում, նույն անվամբ, որոշակի ո՛ր թվականին՝ դժվար է ասել, բայց որ ձեռագրաց հիշատակարաններից մեկում և. Սարգսի հիշատակվում է 1684 թվականին, դա փաստ է. քաղմաշխատ բանասեր Երվանդ Ծախագիզն իր «Հին Երեւանը» աշխատության մեջ բերում է այդ հիշատակարանը (էջ 202—203):

«Փառք... եւ արդ եւ յետինս գրչաց եւ անարծանս ի քահանայից սուտանուն Աւետիս Երէցս... Ասարտեցի զսա ի քաղաքս իմ յերեւան ընդ հովանեաւ ար. Յակոբ Հայրապետին եւ ար. Սարգիս, ար. երկուերեսիս եւ ար. կաթողիկէիս, ի հայրապետութեան» Տն. Յեղիազարու եւ առաջնորդութեան» ար. Ամենայնիւրիկ լեցի Յովհաննէս վարդապետի, ի դանութեան» քղքիս զայիսանիս, ի թուականութեան» Հայոց ՌՃԼԳ. (1684)»: Ուրեմն և. Սարգսի կար և գործում էր 1684 թվականին: Ինչպիսի՞ն էր, այն ո՞վ էր շինել կամ ո՞ր թվականից, դժվար է ասելը. ամենայն հավանականությամբ այն պետք է շինված լինի Եղիազար Այնթապցի (1682—1691) կաթողիկոսի օրոք և նրա հրամանով:

«Ծինեաց զքաղում եկեղեցիս եւ արար զնորոգութիւնս քաղմաց վանօրէից», ասում է Սիմեոն Երևանցին «Ջամբո»-ում Այնթապցու մասին (էջ 25):

1450-ական թվականներին արդեն կուսակրոնից վայր էր «Ջորագեղի անապատը» ըստ Մեարովք արքեպիսկոպոս Սմբատյանի (տե՛ս Գեղարքունի, էջ 8): Ս. Սարգիս եկեղեցու տեղում, որ կարող է վաղնջական ծաղեցու տեղում, որ տեղեկություններ: Վերջերս, չկան գրավոր տեղեկություններ: Վերջերս, 1969 թ., երբ սկսեցին փորվել և. Սարգիս եկեղեցու հիմքերը, հիմնական վերաշինութունը սկսելու համար, բացված նախահիմքերը շարված էին մեծ չափերի սրբատաշ քարերով (100×50 չափսի): Ինչպէս հայտնի է հայ ճարտարապետության պատմության, նման մեծ և սրբատաշ քարերով թյունից, նման էին հատկապէս ավելի վաղ պատ շարում էին հատկապէս ավելի վաղ շրջանում:

Ս. Սարգիս եկեղեցու նախահիմքերում, պահպանված մեծ չափերի քարերը ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ վաղեմի մի շինության մնացորդ քարեր, որը և մեզ ենթադրել է տալիս սրբատեղիի հնադարյան ծագման մասին: Նույնիսկ վերջին շինարարական աշխատանքների ընթացքում, հին դռների և լուսամուտների քանդման և ընդարձակման ժամանակ, որպէս քարավորներ օգտագործվել են մի շարք հին գերեզմանաքարեր (և. Սարգսի շրջապատի), որոնցից մեկը ունի հետևյալ արձանագրությունը.

«ՄԲ ԽԶՍ Բաքիս, պրն
Սարգարին թվ. Ռ.Լ.Բ.- (1583)»:

Այսպիսով՝ եզրակացություն.

ա) Ս. Սարգիս եկեղեցին որպէս հիմնավոր սրբատեղի կամ աղոթատեղի 15-րդ դարից առաջ արդեն գոյություն ուներ:

բ) 1450 թվականին կուսակրոնից վայր էր Ջորագեղի անապատը, որի մեջ մտնում էր և. Սարգիսը:

գ) 1679 թ. երկրաշարժը կործանել է Երեւանի անապատը (որի մեջ և և. Սարգիսն էր մտնում):

դ) 1684 թվականին հիշվում է և. Սարգիս եկեղեցին Երևանում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում: Ուրեմն նոր կառուցված էր այն, ամենայն հավանականությամբ Եղիազար Այնթապցի կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ:

ե) Նահապետ կաթողիկոսն իր հայրապետության 14 տարիների ընթացքում, ի շարս այլ եկեղեցիների, նոր ի նոր կառուցում է Երևանի և. Սարգիս եկեղեցին:

գ) Հովհաննես Կարսեցի կաթողիկոսի հրամանով և Ծախաթունյանց եպիսկոպոսի առաջնորդության օրոք և նախաձեռնությամբ 1835-ից մինչև 1842 թվականը հիմքից խարխված և Սարգիսը քանդվում է և հիմնովին շինվում:

*
*
*

Մեր տարաբախտ, բայց և հերոսական պատմության ոսկե էջերում և Սարգիս եկեղեցին իր ուրույն տեղն ունի և անցյալի արյունոտ տարեգրության միջից նա նայում է մեզ որպես կենդանի և մեծ վկա:

1724 թվականի ձմռանը օսմանյան մի խոշոր բանակ պատրաստվում էր հարձակվել Երևանի վրա: Եղվարդի մոտ պարսիկները պարտություն են կրում և ամրանում Երևանի բերդում: Օսմանյան բանակի դեմ դուրս է գալիս մի ուժ, որը երբեք չէին նախատեսել թուրք փաշաները. դա հայ տարրն էր, հայ ժողովուրդը: Արդուլյան փաշան և օսմանյան կանոնավոր զորքերը (75.000) մոտեցան Երևանին: Հայերը, կազմակերպեցին ուժեղ ինքնապաշտպանություն. թուրքական բանակի գրոհները 60 օր շարունակ ետ էին մղվում: Գիշերվա ուշ ժամին և. Սարգիս եկեղեցում տեղի է ունենում մի կարևոր խորհրդակցություն Գրիգոր վարդապետի գլխավորությամբ:

Ահա թե ինչ է գրում դեպքերին ականատես հայ պատմիչը՝ Աբրահամ Երևանցին. «Վարդապետ ունի էր ի քաղաքի անդ, Գրիգոր անուամբ, սա մտեալ ի վանս արքայն Սարգսի, որ ի Զորագիւղ անուանեալ թաղի անդ է, գրագիտութիւն ժողովրդեան հայոց կոչեալ ժողովեաց յայն վանս, և յառաջնում ժամու գիշերոյն սկսան խորհուրդ առնել մեծամեծքն ընդ վարդապետին և ասեն. «Զի՞նչ արասցուք վաղիւն զմեզ զամենեւեան ի սուր սուսերի մաշե օսմանցին և զկանայս և զվանկունս մեր ի գերութիւն վարէ»» (Աբրահամ Երևանցի, Պատմություն պատերազմացն, Երևան, 1938, էջ 16): Եվ ահա ժողովուրդը Գրիգոր վարդապետի ղեկավարությամբ դիմում է Կոնդ թաղամասի հայ բռնակներին՝ օգնելու իրենց օրհասի այդ օրերին: Հավաքվում են 9.443 հոգի զինվորագրվածներ Կոնդից և շրջակա շրջաններից իրենց ղեկավարներով: Բոլորը հավաքվում են Զորագյուղում, միանում քաղաքի հերոս պաշտպաններին: Նրանք եկել էին, ասում է պատմագիրը, «պատերազմել վասն անձանց և վասն կանանց և որդւոց իրեանց» (էջ 17):

Ակսվում է անեղ գրոհը, «յամենայն կողմանց իբրև զաւագ ծովու բազմութեամբ պատեալ, պաշարեալ զինքեանս կլանել (էջ

20), ասում է պատմիչը, իսկ հայերը պաշարված էին ինչպես ձկները ցանցի մեջ:

Ոչինչ չէր մնում անելու հայերին, եթե ոչ սուր ի ձեռին պաշտպանել իրենց պատիվը, հողը, հայրենին: Վարդանանց օրերը կըրկընվում էին մի պահ. «Ապա վարդապետն այն ժողովեալ զժողովուրդն յեկեղեցին, մատոյց զպատարագ և խոստովանութեամբ մեղաց իրեանց պատրաստեցան և հաղորդեցան ի կենարար մարմնոյ և յարենէ Տեառն մերոյ և կային յիրաքանչիւր տեղիս պատրաստութեամբ, ուր պիտոյ էր կալ» (էջ 21):

Մյուս օրը, վաղ առավոտվանից, նակատամարտը շարունակվում է մինչև երեկո: Հերոսական և անձնուրաց էր հայերի դիմադրությունը: «Խառնեցան ընդ միմեանս հայքն և օսմանցիքն և այն չափ եղև հեղումն արեան, մինչև կարմրանալ Զանգու գետոյն և երկրին, որ առ գետովն և հոտ արեանց եւ դիականց կոտորելոցն զքաղաքն բովանդակ մինչև ի հեռաւոր տեղիս լցին» (էջ 21):

Հերոսաբար ընկալ Երևանը:

Հայ ժողովրդի պատմության ամենահերոսական էջերից է Երևանի այս անօրինակ պաշտպանությունը: Դա 18-րդ դարի Ավարայրն էր, Ղևոնդ Երեցի փոխարեն այս անգամ Գրիգոր վարդապետն էր մի ձեռքում խաչ և մյուսում սուր բռնած, և. Սարգիս եկեղեցու արժանավոր միաբանը:

Երևանի հերոսական ինքնապաշտպանությունը նպաստեց, որ Սյունիքում հայերը ժամանակ շահեն, և ապա հանդես գան Ղարաբաղի հայ մեկիությունները Դավիթ-Բեկի գլխավորությամբ և փառավոր նոր էջեր գրեն մեր ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմության մեջ:

*
*
*

1827 թ. հոկտեմբերին, Երևանի ազատագրման օրերին, և. Սարգիս տաճարը նորից պատմական վկան էր օրվա դեպքերին և իրադարձություններին:

Մեծ հաղթանակի օրվա առթիվ հայոց բոլոր եկեղեցիներում գոհաբանական մաղթանքներ և արարողություններ են կատարվում (տե՛ս Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմություն, 1801—1879, Երևան 1959, էջ 338):

Ամենուրեք ցնծություն էր և ուրախություն: «Բերդի մեջն ու չորս կողմը որ ասեղ քցեիր, գետին չէր հասնի, աշխարհքը իրարոցով էր դիպել: Աչք էր՝ որ խնդում էր ու լալիս, բերան էր՝ որ խնդում էր ու օրհնություն տալիս, ազգական, բարեկամք էին՝ որ իրար փաթաթված մնացել էին փեռա-

ցած: Լեզվի տեղակ արտասանքն էին նրանց էրված սիրող հովացնում» (Խ. Աբովյան, Վերք Հայաստանի, հ. 3, 1948, էջ 181), գրում է Աբովյանն այդ օրերի համար:

Հայ եկեղեցին իրավամբ այդ օրերին կիսում էր իր ժողովրդի ուրախությունը, որովհետև այդ մեծ հաղթանակի կազմակերպիչներից մեկն էր նա՝ հանձին հայրենյաց պաշտպան Ներսես Աշտարակեցու: Ըստ Խ. Աբովյանի վկայության, Երևանի և Սարգիս եկեղեցում համաժողովողական հանդիսությամբ, կրոնական արարողություններով հոգեհանգստյան վերջին կարգն է մատուցվում նաև «Վերք»-ի հերոս Զիվան Աղասու վրա, որը հաղթանակի վերջին ռուպեններին ողբերգականորեն նահատակվում է: Խ. Աբովյանը «Վերք»-ում իրական գույներով ու հայրենասիրական վառ շնչով գրել է ժամանակի այս մեծ ու պատմական իրադարձության մասին, իրադարձություն, որը միաժամանակ և Սարգիս եկեղեցու հերոսական տարեգրության փառավոր էջերից մեկն է կազմում (Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հտր. 3-րդ, Երևան, 1948, էջ 185—188):

Աբովյանն իր վկայում քանիցս հիշատակում է Զորագետի անապատը, որպես առաջնորդանիստ եկեղեցի (էջ 79 և 186):

Մեարոյք արքեպ. Սմբատյանցն իր «Տեղեկագիր Գեղարքունի ծոծազարդ գաւառի» աշխատության մեջ տալիս է Երևանի թեմի առաջնորդական փոխանորդների ցուցակը՝ սկսած 1830 թվից: Այդ ցուցակը 1830—1895 թթ.՝ մոտ 65 տարվա հաջորդականություն է առաջնորդական փոխանորդների, որոնք փայլուն դեմքեր էին հայ եկեղեցու պատմության մեջ և որոնց նստոցն ու աշխատավայրն էր դարձել Զորագետի անապատը, որ է և. Սարգիսը իր շրջապատով:

ՑՈՒՑԱԿ

Առաջնորդաց հացը Երևանա թեմի սկսեալ 1830 ամի

Անունը և Ազգանունը Առաջնորդաց	Ամբ
1 Զաքարիա եպիսկոպոս Գիւլատպանց Տըփիսեցի	1830
2 Յովհաննէս եպիսկոպոս Ծախաթունեանց	1835
3 Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս Արղութեանց Տփիսեցի	1836
4 Փոխ-թեմակալ Ստեփաննոս վարդապետ Զոհրապեան	
5 Գրիգոր եպիսկոպոս Յովսէփեանց Վաղարշապատցի	1860
6 Մովսէս եպիսկոպոս Մաղաբեան Գանձակեցի	1862
7 Սարգիս վարդապետ Տ. Գաապարեան	1864

8 Ստեփաննոս եպիսկոպոս Զոհրապեան վերջապետ	1864
9 Աբել եպիսկոպոս Մխիթարեանց Վաղարշապատցի	1865
10 Յովհաննէս եպիսկոպոս Արշարունի	1866
11 Մկրտիչ եպիսկոպոս Բարամեանց Երևանցի	1866
12 Սերմիք եպիսկոպոս Արարատեան վաղարշապատցի	1867
13 Մեարոյք վարդապետ Սմբատեանց նախնականցի	
14 Մկրտիչ եպիսկոպոս Բարամեանց վերապետ	1870
15 Եղիազար արքեպիսկոպոս Արմեցի	1871
16 Գեորգ եպիսկոպոս Սուրենեանց Տփիսեցի	1873
17 Սուքիաս եպիսկոպոս Պարզեանց նախնականցի	1880
18 Գրիգոր եպիսկոպոս Գառնակերեանց վաղարշապատցի	1885
19 Կիրիլ եպիսկոպոս Սրապեան Կելեցի	1892
20 Ամանուս եպիսկոպոս Համազասպեանց երեսնացի	1895

Մեարոյք արքեպիսկոպոսի կազմած գավազանագիրքը եթե շարունակելու լինենք մինչև մեր օրերը, կստացվի մոտավորապես հետևյալ պատկերը: 1910—1924 թվականը Արարատյան թեմի Երևանի փոխանորդ է նշանակվում Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադբեկյանը (հետագայում՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս):

1924—1929 թթ.՝ Հակոբ ավագ քահանա տաշվանքյանը:

1930—1937 թթ.՝ Արտակ արքեպիսկոպոսը:

1937 թվականից մինչև 1957 թվականը Արարատյան թեմը կառավարվում է Ամենայն Հայոց Հայրապետների կողմից նշանակված առաջնորդական փոխանորդ քահանա-հայրերի կողմից:

1957 թվականից մինչև 1972 թ. Նորին Ս. Օծույթուն Տ. Տ. Վազգեն Ա. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հրամանով Արարատյան թեմի առաջնորդական փոխանորդ է նշանակվում տ. Վահան եպիսկոպոս Տերյանը:

Իսկ սկսած 1972 թվականից ազգիս Վեհափառ Հայրապետի բարձր տնօրինությամբ Արարատյան թեմի առաջնորդական փոխանորդ է հաստատվում տ. Կոմիտաս արքեպիսկոպոս Տեր-Ստեփանյանը:

1842 թվականից մինչև 1969 թվականը և. Սարգիս եկեղեցին ենթարկվել է մասնակի վերանորոգությունների: Եկեղեցու տանիքը և գմբեթը թիթեղապատվել է Գևորգ Զ.

և Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների խնամածությամբ: Գևորգ Զ կաթողիկոսի ժամանակ է կառուցվել նաև եկեղեցու ներսում վերնատունը:

1969 թ. ազգիս Վեհափառ Հայրապետի՝ Նորին Ա. Օծություն Ս. Ս. Վազգեն Ա Սըրբազնագույն և շինարար կաթողիկոսի անմիջական նախաձեռնությամբ և հրամանով, ինչպես և բարեխնամ հայրենի կառավարության թույլտվությամբ սկսվեցին և շարունակվում են ս. Սարգիս եկեղեցու հիմնովին և ամբողջական վերաշինման աշխատանքները:

Կատարվելիք ծախսերը իրենց վրա վերցնեցին լոկոդնաբնակ ազգային բարերար տիար Սարգիս Զյուրբջյանը և յուր զավակները՝ հավերժ հիշատակ թողնելով դարերին յուրյանց հիշատակարժան և հոգեշահ գործը:

Ս. Սարգիս եկեղեցու վերակառուցման աշխատանքների մասին կգրվի առանձին ու հանգամանորեն: Շուտով, շատ շուտով կավարտվեն ս. Սարգիս եկեղեցու վերակառուցման աշխատանքները և նորաշեն տաճարի արևելյան պատին մեարդայան երկաթագրերով ժամանակին և դարերին ի պահ կտրվի հիշատակարան-արձանագրության ավանդական ձևը. «Ի Հայրապետության Ս. Ս. Վազգենի Առաջնոյ Հայրապետին Ամենայն Հայոց ավարտեցաւ...»:

* * *

Մի քանի խոսք ս. Սարգիս եկեղեցու բնական դիրքի մասին: Մեր նախնիք, ինչպես հայտնի է, ունեին մեծ գեղարվեստական ճաշակ վանքերի և եկեղեցիների տեղադրման հարցում, տեղանքի ամենագեղեցիկ, տեղանքին իշխող, աստվածադիր կետում գետնելում էին Աստծո տաճարները:

Ս. Սարգիս եկեղեցին բացառիկ դիրք

ունի այդ տեսակետից, այն կարծեք Հրազդանի վրա կախված վիթխարի ժայռեղեն ամրոցների բնական շարունակությունն ու լուծումն է, հեռու Մասիսների հետ կազմելով մեկ ամբողջականություն:

Այս առթիվ գեղեցիկ տողեր ունի Հ. Թումանյանը.

«Շատ գեղեցիկ է տեսարանը և Երևանի առաջնորդարանի պատշգամբից: Ես շարունակ այնտեղից հիանում էի ու մտորում:

Հենց հասա Երևան, իջա թե չէ, պատռշգամբում նստեցինք, աշուղն էլ մեր ետևից մտավ:

Ես չեմ մոռանալ այդ րոպեն: Ունեիրիս տակ ներքև պղտոր, մոնչալով, ոլորապտույտ անցնում է պատմական Հրազդանը (Աթուլյանի սիրած Զանգին), հիշում եմ Աթուլյանի Զանգվին նվիրված կրակոտ տողերը, հիշում եմ Ալիշանի՝

«Հրազդան, գետակդ իմ հայրենի,
Հրազդան, ջրիկդ իմ անուշիկ...»:

Նայում եմ Արարատյան դաշտին, մութովըս անց են կենում մեր պատմության փառավոր շրջանները, կենդանանում են հույակապ հերոսները, որ ապրել ու թաղվել են այդ դաշտում, սրտիս խոսում են սքանչելի լեգենդները, որ դեռ ապրում են այստեղ: Վերջապես դեմ ու դեմս ամպերից բարձր փայլատակում է Մասիսը, ծերունու քմահաճությամբ մին մթնում, մուսլում, մին բացվում ու ժպտում, բայց միշտ սիրուն, միշտ խորհրդավոր...» (Հովհաննես Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 5, Երևան, 1945 թ., էջ 268—269):

Այսպիսին է ս. Սարգիսն իր պատմական անցյալով, իր դիրքով, տեղով և անունով, մեր հիմնավորց պատմության և հավատքի խոսում և անհողորդ հին և նոր վկան:

ՌՈՒԲԵՆ ԱՎԱԳ ԲԷՆ. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

